

NIEUWE UITGAVEN.

Voorlezingen over de Economie

door Mr. P. A. DIEPENHORST.

II. Theorie. Eerste gedeelte.

Het komt mij voor, dat de onderscheidene kringen van menschelijke kennis en bedrijf allen door de ééne goddelijke waarheid worden ingesloten. Doch ieder van die kringen heeft zijne bijzondere wetten, die onze werkzaamheid binnen denzelfden regelen, en die niet dan door eene lange opklimming van tusschenleden zamenhangen met den hoogsten wil.

THORBECKE AAN GROEN.

Op de geschiedenis vormende het eerste deel zijner „Voorlezingen over de economie” heeft prof. mr. P. A. Diepenhorst thans de eerste helft van zijn theorie doen volgen. Het uitzicht bestaat dat het volgend jaar het werk compleet zal zijn.

Met belangstelling zal door ieder, die aan oeconomisch onderzoek doet, kennis worden genomen van dezen arbeid en dit te meer, omdat althans in ons land nog nimmer een hoogstaand wetenschappelijk werk, dat het geheele gebied der oeconomie bestrijkt, verschenen is van anti-revolutionaire of, meer algemeen, van Rechtsche zijde. In Mr. Lohman's „Onze Constitutie” vinden wij een bewerking van het anti-revolutionaire Staatsrecht, prof. Mr. Struycken's pittige opstellen verhelderen ons inzicht in de wijze waarop dezelfde rechtsstof van katholiek standpunt wordt gezien. En zoo zullen de meeste oeconomen deze voorlezingen van Mr. Diepenhorst ter hand nemen in de verwachting, dat helderheid opga over het verband tusschen de anti-revolutionaire leer en de oeconomische wetenschap.

Laat ik het aanstonds mogen zeggen, hoeveel interessants Schrijver ook geeft en hoe aangename en onderhoudende lectuur de Voorlezingen ook bieden, een anti-revolutionaire of Rechtsche oeconomie wordt door hem, althans in dat

deel, niet gegeven; van de vervorming, die de oeconomie door de inwerking van den christelijken geest zou ondergaan, blijkt weinig of niets. Aanvankelijk, nl. in hoofdstuk I, waar o. a. het „wèzen der économie” wordt ontleed, wordt de indruk gewekt, alsof de levensbeschouwing van beslissenden invloed zou zijn voor de beoefening van de oeconomische wetenschap. Natuurlijk gaat iedereen accoord met de minachting die Schrijver koestert voor oppervlakkig redeneeren, dat in „een katholieke biefstuk”, „een methodistische cotelette”, „een presbyteriaansche kalfsrollade”, keur van contra-argumenten meent te leveren. Daarom behoeft men echter nog niet mee te gaan met al wat Schrijver hierop laat volgen, nl. „Van de Christelijke religie gaat voor het economisch handelen en denken een rijk gezegende werking uit. Zoo kan ook de aandachtige overweging van de Heilige Schrift bij de bestudeering van volkshuishoudkundige problemen niet worden gemist.” Voorzichtig laat Schrijver hierop volgen: „Niet alsof men in den Bijbel mocht zien een handboek met preciese aanwijzing van economische voorschriften, een wetboek met een aaneengeschakelde reeks artikelen. Teere voorzichtigheid betaamt hier.... Een lichtvaardig scherm en met bijbelteksten bij afgeleide vraagstukken als deze, ondermijnt de souvereine kracht van het Woord Gods. Rechte, diepe Schriftkennis en schuchterheid in het heilige, behooren hier vereend te zijn. Slechts in dien zin opgevat, kan en moet een nauwgezet Schriftverkeer voor de ontwikkeling der economische leerstukken rijke vrucht afwerpen.”

De hier aangevoerde kwestie houdt ten nauwste verband met de vraag of de oeconomie zich alleen heeft bezig te houden met wat *is* of met wat *behoort te zijn*, of zij is een descriptieve dan wel een normatieve wetenschap. In het eerste geval is de levensbeschouwing zonder eenigen invloed op het onderzoek, dat zich beperkt tot het naspeuren van causaal verband, in het tweede geval wordt de deur wijd opengezet voor velerlei ideaal, dat aan levensbeschouwing, godsdienstige en politieke richting inhoud en vorm ontleent. De kloof tusschen deze normatieve oeconomie en de oeconomische politiek is breed noch diep. En het is duidelijk, dat zij, die zich meer tot het politieke strijdperk

dan tot de studeercel aangetrokken gevoelen, geneigd zijn de oeconomie normatief op te vatten. Mijns inziens lijdt daaronder een wetenschappelijke beoefening.

Het ligt voor de hand, dat het positie-nemen tegenover deze vraag niet afhangt van een bepaalde levensbeschouwing, zoodat dan ook in zeer verschillend kamp Mr. Diepenhorst zijn aanhangers, maar ook zijn tegenstanders telt. Aan zijn zijde staat geen mindere dan de tegenwoordige Minister van Landbouw, Mr. Treub, wiens politieke richting een ieder bekend is. Met instemming haalt Schrijver een passage aan uit een polemiek tusschen Verrijn Stuart en Treub, waarin de laatste wijst op het eigenaardig karakter van elk wetenschappelijk systeem, dat deels op objectief weten, deels op hypothese, deels op onbewijsbare overtuigingen van den onderzoeker berust. „Aangezien, aldus Mr. Treub, de economische verschijnselen tevens rechts- of moreele verschijnselen zijn, en zij bovendien in nauwen samenhang staan met niet-economische maatschappelijke verschijnselen, moet het wetenschappelijk systeem van de economie een algemeen sociaal fundament hebben, waarvan groote brokken rusten niet op positieve kennis, maar op persoonlijke overtuiging, op geloof.”

Wat van dit alles te denken? Ik meen toch verschil te ontwaren tusschen het standpunt van Mr. D. en dat van Treub, wiens woorden met zooveel instemming worden aangehaald. Dat verschil van standpunt acht ik gelegen in de uiteengaande overwegingen, die beiden tot de overeenstemmende conclusie voeren. Het is een verschil van gemoedsstemming. Mr. D. acht het aldus normaal. Voor hem is de aanvulling en correctie welke de oeconomie uit de christelijke levensbeschouwing zal ervaren een winst voor deze, immer en altoos, een winst, die niet verloren kan gaan. Bij Treub echter is de aanvulling uit de levensbeschouwing een noodzakelijk kwaad, een vrucht van ons beperkt weten, die, bij het voortschrijden der wetenschap aan beteekenis zal verliezen, ook al zal zij blijven bestaan. Teleologie moge bij elk wetenschappelijk stelsel onmisbaar blijven tot zijn afronding, zoo is toch ideaal van elk onafhankelijk wetenschappelijk streven het gebied der wetenschap te verruimen en dat der teleologie te verkleinen. Het op-

nemen van het normatieve element in het oeconomisch onderzoek schijnt mij met dit wetenschappelijk ideaal in strijd. Wij mogen' het al niet kunnen missen, zoo dient toch in het oog gehouden dat het strekt tot aanvulling en dat het moet wijken, wanneer de wetenschap haar grenspalen verder heeft vooruitgeschoven. Wanneer wij deze beginselen toepassen op het onderhavige werk, dan zien wij, dat het in den aanvang door den schrijver met zooveel beslistheid ingenomen christelijk standpunt, ook al domineert de practisch-oeconomische of normatieve geestesrichting, slechts zeer weinig sporen bij de behandeling van de stof achterlaat. Ja, wij mogen zeggen, dat zekere uitingen, die nu en dan in zijn werk voorkomen, als het ware strekken om den lezer te herinneren aan dit standpunt, daar het gevaar dreigt, dat hij het anders vergeten zou. Meestal kunnen die uitingen worden geschrapt, zonder dat het wetenschappelijk karakter van het werk er ook maar iets door verandert, zoodat de oeconomische natuur bij Mr. D. sterker is dan de Calvinistische leer. Hij is er niet in geslaagd de brug tusschen godsdienst en oeconomie te slaan en bij het falen van dat pogen kon het wetenschappelijk karakter van zijn werk slechts winnen. Ik noem als voorbeeld blz. 98, waar van tweeërlei motief nopens beperking van arbeidsduur sprake is. Schrijver zegt daar: „allereerst moet de mensch als redelijk zedelijk wezen, als het evenbeeld Gods door dien arbeid niet worden geknecht, maar dient hem de gelegenheid te worden geschonken, dat hij in 't familie-, het maatschappelijk leven zich kunne bewegen en ontplooien." De woorden „als het evenbeeld Gods" zijn hier wetenschappelijk geheel overbodig.

In de bladzijden, die Mr. D. aan de levenwekkende kracht van den arbeid, aan de „Arbeitsfreudigkeit" wijdt, en waarin menige aantrekkelijke gedachte bij den lezer weerklank moet vinden, treft deze passage: „maar niettemin ligt er in die religie een zedelijke schat, wier waardij niet te hoog kan worden aangeslagen. Vergelijkt twee arbeidersgezinnen, die in precies dezelfde economische omstandigheden verkeerden, en op het eene werpt het geloof aan Christus zijn vriendelijk schijnsel en in het andere makt de sociale wrevel, — dan moet ieder dat eerste gezin veel gelukkiger prijzen."

Het is even zeker, dat deze uitspraak behoort tot het gebied der waarheid als dat zij niet behoort tot het gebied der oeconomische wetenschap. Men oordeele over deze variatie: „Vergelijkt twee arbeidersgezinnen, die in precies dezelfde economische omstandigheden verkeerden en in het eene zijn allen gezond terwijl in het andere een geliefd lid lijdt aan een ernstige kwaal.” Ook dan zal het eerste gezin veel gelukkiger zijn en de Arbeitsfreude door geen gezinszorg worden geschaad, maar toch: is dit oeconomie?

Laat ik nog even terug mogen keeren tot de inleiding van Schrijvers werk, waarin hij tegen de voraussetzungslose wetenschap te velde trekt. Wij lezen op blz. 22 o.a.: „Ook hier kan worden gewezen op de tegenstrijdigheid der richting, die alle vooropgezette overtuiging contrabande acht en zelve van te voren, zonder enig bewijs, de betrouwbaarheid der zintuigen en de objectiviteit der waargenomen wereld aanneemt. Ook hier bestaat de moeilijkheid, dat het waarnemen van feiten geen mechanisch handelen is, maar beïnvloed wordt door de subjectiviteit van den waarnemer, dat reeds de enkele vraag: wat onder een feit moet worden verstaan, naar het verschillend standpunt van den onderzoeker eene onderscheidene beantwoording zal vinden. Ook hier geldt dat ideeën; overtuigingen, geestesrichtingen de wetenschap beheerschen en dat elk beoefenaar zijn onderzoek aanvangt met een stel beginselen die niet door waarneming voor hem vaststaan, maar langs den weg van geloof verworven zijn.”

Het komt mij voor, dat in deze regelen aan de voraussetzungslose beoefening der wetenschap groot onrecht geschiedt. Het is waar, zoomin als, om met Heine te spreken, een vogel kan vliegen boven zich zelf, zoomin is het mogelijk aan alle subjectiviteit bij het onderzoek te ontkomen. Maar het is iets anders dit te erkennen en iets anders aan die subjectiviteit elken breidel te onthouden. Echt wetenschappelijk is het streven naar objectiviteit, ook al is dit ideaal nimmer volledig te bereiken. De lofzang, dien Schrijver hier voor de subjectiviteit aanheft gaat, en dat is wel kenmerkend, gepaard met de knechting van de wetenschap. Zeer sterk is de indruk, dat Mr. D. niet alleen constateert de moeilijkheid van objectief onderzoek en zijn

beïnvloeding door de subjectiviteit van den waarnemer, maar dat hij ook oordeelt dat het zoo behoort. De voraussetzungslose beoefening van de wetenschap, ik behoef het Mr. D. wel niet te zeggen, zet eigen wenschen, vooroordeelen, idealen, aan kant, dwingt den onderzoeker tot zelfverloochening, brengt hem tot conclusies, waarbij het hoofd vrede kan hebben, ook al bloedt het hart. Mutatis mutandis geldt ook hier: *lex dura, sed ita scripta*. Dat bij dit onderzoek „zonder eenig bewijs de betrouwbaarheid der zintuigen en de objectiviteit der waargenomen wereld” moet worden aangenomen, is een beschuldiging, die Schrijver „zonder eenig bewijs” uit. Blijkbaar heeft Schrijver aan de mathesis, waarbij zintuigen en waargenomen wereld in het geheel niet te pas komen, in dit verband niet gedacht. Maar tevens moge enkel als voorbeeld gewezen worden op de waarschijnlijkheidsrekening ten bewijze dat met waarnemingsfouten ook door de voraussetzungslose wetenschap ter dege wordt gerekend.

Eigenlijk komt het heele betoog van Mr. Diepenhorst hierop neer: subjectiviteit is nu eenmaal bij wetenschappelijk onderzoek niet te vermijden en daarom komt een beetje meer er niet op aan. Ongelukkig de wetenschap, sterker: aan den rand van haar bankroet de wetenschap, die, in stede van te heerschen d. i. leiding te geven, beheerscht wordt door ideeën, overtuigingen, geestesrichtingen harer beoefenaren, die „de objectiviteit verloren uit het oog, doordien zij haar niet konden grijpen met de hand.”

Thans mogen eenige losse aantekeningen volgen, waartoe de lezing mij aanleiding gaf.

In hoofdstuk 3 bespreekt Schrijver de natuur als tweeden productiefactor, terwijl in hoofdstuk 2 de menschelijke arbeid vooropgaat. Met die plaatsing is een rangverschil bedoeld, dat aldus wordt gemotiveerd: „Ook wij stellen dien arbeid als de levenwekkende kracht op den voorgrond. 't Is verstaanbaar, dat, waar wij sterk den nadruk legden op de stelling dat het in de economie gaat om de verhouding van den mensch tot de stoffelijke goederen, we aan dien menschelijken arbeid den voorrang van behandeling geven.” Men kan daarover verschillend denken. De socialisten plaatsen uitteraard den arbeid in het middelpunt hunner

stelsels. Schrijver komt daartoe langs anderen weg: Omdat het in de oeconomie gaat om de verhouding van den mensch tot de stoffelijke goederen, is de menschelijke arbeid van meer belang dan de natuur. Het denkbeeld is niet boven bedenking wanneer wij letten op onze afhankelijkheid van de ons omringende natuur, en op den menschelijken arbeid naar zijne lichamelijke zijde. Het beroep op „zekere schitterende volzinnen van Macauly" maakt de zaak voor ons niet duidelijker. Om de beteekenis der natuur als productiefactor te vatten, moet men haar principieël beschouwen. Dat doet Macauly, en met hem mr. Diepenhorst, niet. Of het klimaat meer of minder mild is, de geografische ligging meer of minder gunstig, of de mensch is een de prairieën doorkruisende Indiaan of een emigrant met een Engelsch hart en dito hoofd en armen, is voor de principieële beschouwing onverschillig. Wat bewijst de redeneering, dat onder een ongunstig klimaat soms een bevolking woont „goed gevoed, wel behuisd, goed gekleed, goed bestuurd"? Had de Hollander Holland gemaakt, een Holland midden in de Sahara ware niet onmogelijk geweest. De vraag dient principieël gesteld, aldus: wat is de mensch zonder de natuur en wat de natuur zonder den mensch? Er blijkt dan niets van een noodzakelijk kampioenschap van den menschelijken arbeid. Men mag zelfs wijzen op de vrije natuurgaven, die den mensch zonder zijn tusschenkomst in den schoot worden geworpen ten betooge, dat de natuur kan „voortbrengen" zonder den mensch. Toegegeven echter, dat dit niet is voortbrenging in oeconomischen zin, zoo moet van alle rangverschil worden afgezien en staan beide, natuur en arbeid, gelijkwaardig naast elkaar. Onder dit voorbehoud nochtans in het debet van den arbeid, dat deze naar zijn physieken kant aan de natuur geheel onderworpen is. De tegenstelling tusschen natuur en menschelijken geest is daarom zuiverder.

De wijze, waarop mr. D. de algemeene geldigheid der wet van de afnemende bodemopbrengst, ook buiten den landbouw, bespreekt, acht ik niet geslaagd. Op blz. 142 heet het: „De wet die voor den bodem in landbouwgebruik geldt is ook toepasselijk voor dien, welke industriele doeleinden dient. Slechts maakt dit punt verschil, dat voor

de industrie betrekkelijk zoo weinig bodemoppervlakte wordt behoeft, dat deze wet der afnemende opbrengst slechts minimale werking heeft, terwijl daarentegen de landbouw zoo sterk aan de aardoppervlakte gebonden is en de bodem hier zulk eene overwegende rol speelt, dat het leerstuk bij dit bedrijf overheerschende beteekenis erlangt." Hier staat de vegetatieve kracht van den bodem tegenover de standplaats der productie (verg. blz. 135—136). Maar nu vraag ik, wat heeft die standplaats der productie, hetzij groot of klein, te maken met voornoemde wet? Valt de verhooging van een fabrieksgebouw met een verdieping onder hare werking? Integendeel, daar voor een dubbele ruimte niet noodig is een dubbel oppervlak aan grond en muren. De vegetatieve bodemkracht influenceert bij de levering van grondstoffen aan de industrie, de minerale rijkdom van den bodem heeft mede invloed, en zoo geldt indirect de bedoelde wet ook hier. Daarvan wordt echter niet gesproken, doch wèl wordt de wet toegepast op een gebied, waar zij niet kan gelden.

Gaarne had ik gezien, dat aan de zoo belangrijke kwesties, die bij den derden productiefactor, het kapitaal, zich voordoen, een afzonderlijk, vierde hoofdstuk, ware gewijd. Allicht toch zou de behandeling van dit belangrijke leerstuk er dan minder stiefmoederlijk zijn afgekomen. Nog geen tiental bladzijden in den tekst wordt daarover gevuld, terwijl ook de noten op een tweetal bladzijden slechts weinig aanvulling geven. En bij het weinige, dat de schrijver in dit gedeelte biedt, en dat alleen loopt over den strijd om het kapitaalebegrip zonder ook maar iets over kapitaalvorming noch ook over de productieve functie van het kapitaal te bevatten, wordt nog menig punt gevonden, dat tot twijfel en weerspraak prikkelt. Een oorzaak van de heerschende duisternis noemt Schrijver de botsing tusschen het sociale en het wetenschappelijke spraakgebruik: „De kloof werd wijder en wijder, allengs emancipeerde zich het technische begrip geheel van de maatschappelijke opvatting. Toen begon de ellende; vooral bij een wetenschap als de economie die in de aanraking met het volle maatschappelijke leven haar bestaansvoorwaarde vindt, moest zich die verkrachting

van de taal wreken." Het komt mij voor, dat aan het „sociale spraakgebruik" wel wat veel eer wordt bewezen. Zeker is het wenschelijk, dat aan dat spraakgebruik door de wetenschap niet onnoodig wordt getornd, maar nog zwaarder weegt de eisch, dat de wetenschap het gewone spraakgebruik verlate, zoo dikwijls dit hare categorieën dreigt te vertroebelen en het slaafsch volgen er van zou nopen om een wetenschappelijk zeer vruchtbaar begrip prijs te geven. Meestal het spraakgebruik volgend, kan de wetenschap soms geroepen zijn het te leiden of er vierkant tegen in te gaan.

Dit doet zij bv. als zij het arbeidsloon en de kapitaal-rente niet onder kosten maar onder inkomen rekent. Dit doet zij telkens, wanneer zij het individueele, d. i. het populaire, standpunt prijsgeeft om oeconomische waarheid van breeder, algemeen standpunt te zoeken. Het is, om tot ons onderwerp terug te keeren, een mercantilistische reactie, wanneer met v. d. Borghst en Walther Jacoby de naam kapitaal alleen voor geldkapitaal zou worden gebruikt. Een beroep op populaire opvattingen kan dit niet goed maken.

Op blz. 176 krijgt men den stelligen indruk, dat prof. D. de verkrachting van de taal bejammert, vooral wegens het verband der oeconomie met het maatschappelijk leven. Hij wil dus met zijn kapitaalbegrip tot de populaire opvatting terug. Nu zien we op blz. 177 dat begrip omschreven als: „iederer rijkdom mits deze slechts in staat zij zijn bezitter een inkomen af te werpen. Bare geldsommen, effecten, landerijen, huizen, — dat alles wordt in het dagelijksch leven door den particulier kapitaal geheeten." Op blz. 182 echter komt prof. D. tot het sociale kapitaalbegrip van wijlen von Böhm Bawerk, waarbij zeer nadrukkelijk huizen en landerijen worden buitengesloten, zoodat de „oeconomische natuur" hier sterker is dan de pas verkondigde leer en prof. D. het spraakgebruik aan kant zet, omdat dit hem van den goeden weg der wetenschap zou afbrengen. Het verheugt mij dat hij er dus niet tegen op ziet de aansluiting met het volle maatschappelijk leven te missen en rustig de wrake der verkrachte taal afwacht.

Op één punt vooral heeft Schrijvers's kapitaaluiteenzetting mij teleurgesteld. Waar hij zoo hoog denkt van het belang

der populaire spreekwijze, zou hij aan dit belang een heel eind zijn tegemoetgekomen door met instemming te wijzen op het tweeledig kapitaalebegrip, dat nergens beter en helderder dan bij von Böhm Bawerk wordt ontwikkeld en dat met enkele woorden is te schetsen als kapitaal-productiefactor en kapitaal-rentedragers. Deze twee kapitaalebegrippen dekken elkaar geenszins, zoodat reeds om die reden elke poging om de kapitaalrente uit de kapitaalproductiviteit te verklaren ten doode is gedoemd. En nu sluit het kapitaal als rentedragers veel nauwer aan bij het spraakgebruik dan het kapitaal als productiefactor. Het ware dunkt mij hier op zijn plaats geweest om deze kwestie onomwonden te bespreken, in stede van eerst het spraakgebruik te vleien en het dan toch los te laten. Het maatschappelijk kapitaal, de productiefactor, vormt een begrip, dat de oeconomie niet kan missen, ook al waren de afwijkingen van het spraakgebruik nog veel grooter dan zij zijn.

Het privaat kapitaal, de rentedragers, is een oeconomisch begrip van zeker niet mindere wetenschappelijke vruchtbaarheid, maar waaromtrent hij, die gaarne aansluit aan populaire terminologie, zeker niet onder zich laat met voldoening te constateeren, dat begrip en benaming, zoowel in de wetenschap als in den volksmond geheel of nagenoeg geheel samenstemmen. Hopen wij, dat prof. D. op dit punt bij de bespreking van de kapitaalrente nog zal terugkomen.

Het vierde Hoofdstuk handelt over „onderneming en bedrijf, ondernemingsvormen, trusts en kartels”. Dat deze onderwerpen zich bij uitstek leenen voor een principieële bespreking, behoeft geen betoog. Het zijn vooral Schrijvers beschouwingen omtrent trusts en kartels, die de aandacht vragen. En dan treft het, dat velerlei inductie de plaats der strenge redeneering heeft ingenomen. Zoo met name waar het verband tusschen tarief eenerzijds en kartel: en trustvorming anderzijds wordt nagegaan. Wij lezen bv. op blz. 243: „Engeland is het land van den vrijhandel en mitsdien zouden daar kartels en trusts onbekende grootheden moeten wezen”. En deze uitlating op blz. 242: „De werkelijkheid toont onweerlegbaar aan hoe kartels en trusts ook zonder beschermende rechten voortreffelijk gedijen kunnen en ten

slotte andere omstandigheden over hun welzijn beslissen". Wordt schijnbaar op deze plaatsen elk verband tusschen tarief en kartels en trusts geloochend, op blz. 244 laat Schrijver zich weer anders uit, waar hij zegt: „Natuurlijk kan het bestaan van een hoog invoerrecht als de andere bestaansvoorwaarden aanwezig zijn de kartelvorming bevorderen.”.

Mij dunkt bij een theoretische beschouwing komt het alleen op het laatste aan. En hoe het misbruik der inductieve methode Schrijver parten speelt, blijkt wel hieruit, dat hij als voorbeeld tot loochening van het verband tusschen tarief en kartel op blz. 243 noemt de textielnijverheid in Duitschland, die, hoewel beschermd, het niet tot een kartel kon brengen. Naar Schrijver echter zelf op blz. 240 mededeelt stuit in de textielindustrie de kartelvorming op de moeilijkheid om met uiteenlopende smaak en wisselende mode te rekenen. Hij had dus het beschermd zijn der textielnijverheid niet als een algemeen voorbeeld mogen noemen tot loochening van bovenbedoeld verband.

Op blz. 244 schenkt Schrijver adhesie aan de meening, dat juist opheffing van beschermende rechten kartel en trustvorming zou kunnen bevorderen: „immers de voordeelen van het tarief komen niet slechts aan de gekartelleerde ondernemingen ten goede, maar evenzeer aan de buiten het kartel staande, die daardoor langer onafhankelijk kunnen blijven en haar zelfstandigheid bewaren.” Ter beoordeeling van dit punt dient op tweeërlei gelet; vooreerst, dat het alleen geldt in gevallen, waarin door het kartel niet alle binnenlandsche concurrentie is gedood, men mag dan spreken van een mislukt kartel; en ten tweede, dat het tarief voordeelen aanbrengt, doordat de buitenlandsche concurrentie wordt verzwakt. Wordt nu het tarief verlaagd of geschrapt, dan wordt die concurrentie weer sterker en heeft het partieele kartel niet alleen de nationale concurrenten, maar ook de buitenlandsche tegenover zich. Dat het onder die omstandigheden nog minder dan vroeger de productie beheerscht, ligt voor de hand. De fout van prof. D. ligt hierin, dat hij een essentiele conditie heeft verward met een begunstigenden factor. Dat een beschermend tarief onmisbare voorwaarde voor trusts en kartels zou zijn is

niet vol te houden, maar het is gansch iets anders wanneer gewezen wordt, aan de hand van theoretisch-oeconomische argumenten, dat de kartel- en trustvorming door protectie wordt bevorderd. Gereedelijk kan worden toegegeven, dat „het een dwaalbegrip is te meenen, dat de opheffing van beschermende rechten met zich zou brengen de verdrijving van kartels en trusts”, maar, waar prof. D. aan den eenen kant zegt, dat een hoog invoerrecht de kartelvorming kan bevorderen als de andere bestaansvoorwaarden aanwezig zijn, daar moet ook naar eisch der logica opheffing van zoodanig recht de kartelvorming belemmeren ofschoon de andere bestaansvoorwaarden aanwezig zijn. Met lette trouwens op het woordje „andere” waaruit zou kunnen worden afgeleid, dat prof. D. een hoog invoerrecht wèl tot de bestaansvoorwaarden van kartelvorming rekent.

Op blz. 248 en volgende bespreekt Mr. D. de werking van kartels en trust ten aanzien van de consumenten. Hij haalt met instemming het werk van Grunzel aan, die uitroept dat de verbruiker geen recht heeft op zóó lage prijzen, dat van passende belooning der bij het voortbrengingsproces betrokkenen geen sprake is. Men mag niet de uitbuiting door den producent als een schreiend onrecht en de uitbuiting van den consument tot een onvervremdbaar mensenrecht verklaren. Het komt mij voor, dat dergelijke beschouwingswijze de principieele kwestie verwart met kwesties van maat. De uitwassen van kartels en trusts moet men niet plaatsen tegenover de uitwassen eener „moordende” concurrentie. Zoo wordt de vraag glad verkeerd gesteld. Vergeleken moeten worden voor hun beteekenis met betrekking tot de volkswelvaart kartels en trusts zonder die uitwassen met een „normale” concurrentie. Immers, dat uitwassen waar men ze aantreft, bestrijding verdienen, is even waar als dat zij principieel niets bewijzen. Bij een principieele bespreking gelijk hier aan de orde late men ze terzijde. Een wetenschappelijk werk stelt andere eischen dan een politiek tournooi, waarbij uitwassen prachtige wapenen bieden tot verduistering van principes. Die uitbuiting door den consument is een wonderlijk ding. Voor wie de aequatiewet uit de leer van waarde en prijs aanhangt is zij een raadsel. Hoe toch in de wording en verandering

der prijschalen van de vraag het element „uitbuiting” determineerenden invloed kan hebben, verdient nadere opheldering. Het ware interessant geweest wanneer Schrijver aan zijn adhesiebetuiging die nadere verklaring had toegevoegd. Vervolgens verklaart Schrijver waarde te hechten aan de studiën van Jenks „die op grond van uitgebreid feitenmateriaal aantoonst hoe de prijsverhoogingen aan een onverbiddelijke limiet gebonden zijn. Immers er bestaan tal van factoren, die remmend op de prijsstijging werken. Zoo de mogelijkheid van buitenlandsche concurrentie, de overweging dat een groote afzet met kleine winst meer oplevert dan een kleine afzet met hoogere winst, de potentieele concurrentie, die nieuwe ondernemingen doet geboren worden, het uitzien naar een vervangend product, de tegenweer van staat en coöperaties”. Ik vraag hier of dit „menig argument” mag heeten „dat voor een mildere opvatting wordt bijgebracht”. Ik geloof dat ook hier Schrijver te gul is met zijne adhesiebetuigingen. Het beroep op de buitenlandsche concurrentie doet bij hem, die het verband tusschen het tarief en de kartel- en trustvorming ontkent, weer zonderling aan. Dit geldt ook van de passage op blz. 251 „Al moet een ruwe en plotseling ingrijpende wijziging der handelspolitiek worden vermeden, toch is het niet ondenkbaar, dat verlaging der invoerrechten, die den buitenlandschen concurrent te hulp roept, uitkomst moet brengen”. Verder wordt dan gewezen op den grooten afzet met kleine winst tegenover den kleinen afzet met hoogere winst. Ik behoeft wel niet te zeggen, dat deze overweging in haar algemeenheid niet juist is. Er is hier een mogelijkheid, maar geen zekerheid. Voor wie zich herinnert de keurige uiteenzetting van de „Antinomie der Wertbewegung” uit von Wieser's „der Natürliche Wert”, zal dit aanstonds duidelijk zijn. Het kan zich zeer goed voordoen dat de producenten een grootere totale geldopbrengst en ook een grootere winst maken bij voortbrenging en verkoop van een kleinere dan van een grootere hoeveelheid producten. Alles hangt er maar van af of het product zich bevindt in de „niedergehende” — dan wel in de „aufsteigende Ast der Wertbewegung”. Wanneer verder de potentieele concurrentie wordt genoemd die nieuwe ondernemingen doet geboren worden,

dan wordt hierbij ten gunste van kartels en trusts een beroep gedaan op een element hunner ontbinding. Hetzelfde geldt van het uitzien naar een vervangend product. Naarmate dit „uitzien” zich tot „vervangen” condenseert, wordt de combinatie in haar bestaansvoorwaarden getroffen. En nu de tegenweer van Staat en coöperaties. Hoe kan de noodzakelijkheid van tegenweer ooit het bestaansrecht versterken van een instituut dat den strijd begint? De Staat verweert zich ook tegen de misdaad, dwingt hij daardoor tot een „mildere opvatting” nopens de misdaad? Verschijnt deze daardoor in milder licht? De fout der redeneering schuilt mijn inziens hierin, dat middelen tegen de uitwassen die bij kartels en trusts kunnen voorkomen worden voorgesteld als posten op het credit van kartels en trusts an sich.

Mr. D. besluit dit hoofdstuk met een ontboezeming die de Christelijke tendenz van zijn werk weer naar voren moet brengen. Gewagende van het kwaad dat zich bij kartels en trusts kan voordoen en waardoor zelfs in sommige gevallen overneming van het bedrijf door den Staat moet worden gebillijkt, eindigt hij dit hoofdstuk aldus: „Nimmer mag echter worden vergeten dat de zondige neigingen dezer producenten, welke iedere maatschappelijke orde kunnen bedreigen, minder verschrikking zullen brengen naarmate hoog zedelijk besef sterker de sociale levensuitingen doortrekt”. Ik vraag alweer, is dit oeconomie?

De „zondige neigingen” behooren tot de theologie, de „verschrikking” is tot de psychologie te rekenen en het „hoog zedelijk besef” ressorteert onder de ethiek. Aan deze niet zeer duidelijke slottirade kan ik alleen den zin hechten, dat de oeconomische uitingen der zondige neigingen van de verbonden producenten door de slachtoffers op waardige wijze zullen worden bejegend. Wat heeft de oeconomist daaraan?

In het vijfde hoofdstuk bespreekt Schrijver de productie-coöperatie en Staat en productie. Terecht trekt hij te velde tegen het misbruik dat van de wet van 22 April 1855 op het recht van vereeniging en vergadering wordt gemaakt, inzonderheid op het gebied van het landbouwbedrijfscrediet. Het oeconomisch en wettelijk begrip van coöperatie moge

elkaar al niet geheel op alle punten dekken, zoo verdient toch afkeuring om met voorbijgaan van den specialen rechtsvorm allerlei coöperatief bedrijf te hullen in een kleedij die daarvoor niet is gemaakt en dus minder past. Veeleer moet op het voetspoor der Staatscommissie voor den Landbouw verbetering van de coöperatiewet worden nagestreefd.

Wij kunnen dus een heel eind met den schrijver medegaan, doch de weg splitst zich weer waar hij de drieledige indeeling van coöperatie bespreekt: productie, verbruiksen credietcoöperatie. Wij lezen daar het volgende: „Gelukkig is de tegenstelling, welke in de eerste twee leden van deze trits ligt opgesloten niet. Immers is geen sprake van eene gemeenschappelijke gedragslijn bij het verbruik zelf, maar alleen van een vereend optrekken bij het aanschaffen der benodigdheden. De naam distributieve coöperatie wordt daarom wel als een juistere aangeprezen, en daar die distributie ongetwijfeld mee onder de voortbrenging valt, zou eene behandeling van de „verbruiks“-coöperatie onder het hoofdstuk: productie strikt logisch niet kunnen worden gelaakt.” Op gevaar af dat Mr. D. mijn zin voor strikte logica zal ontkennen, waag ik achter de zinsnede die de distributie „ongetwijfeld” onder de voortbrenging doet vallen een vraagteeken te zetten. Men moet onderscheiden tusschen productie en productief. Productief kan de verbruikscoöperatie zeer zeker wezen, doordien zij tot grootere behoeftebevrediging kan leiden dan zonder haar het geval zou zijn. Maar daarmee is nog niet gezegd, dat wij in de verbruikscoöperatie een onderdeel der productie hebben te zien. Reeds de term distributieve coöperatie, dien ik zeer juist gekozen acht, maant tot voorzichtigheid. Wat wordt met verbruikscoöperatie bereikt? Toch alleen dit, dat de deelnemers daaraan hun geldinkomen op voor hen beteren voet kunnen omzetten in genotsgoederen, doordien zij deelen in het voordeel der engros-prijzen. Waar het nu bij de leerstukken, die op de distributie van het maatschappelijk inkomen betrekking hebben, toch in laatste instantie te doen is om opsporing van de wetten welke via het geldinkomen het reële inkomen beheerschen, d. i. de ruilverhouding ten opzichte van goederen

en diensten, daar hebben wij in de verbruikscöoperatie te zien een factor, die op het reëele inkomen belangrijken en gunstigen invloed kan uitoefenen. Het gebied der distributie wordt hierbij niet verlaten en daarom komt het mij geenszins door de strikte logica geboden voor de verbruikscöoperatie bij de productie in te deelen. Er moge aan die coöperatie vooral bij het inslaan van de goederen een handelszijde verbonden zijn, het moge ook voorkomen dat de organisatie een enkelen tak van productie als nevenbedrijf uitoefent, dit alles neemt toch niet weg, dat het distributieve karakter verreweg domineert wanneer wij het doel dier coöperatie in hare verhouding tot de leden in het oog houden. Er is dus wel degelijk een principieële reden aanwezig om de distributieve coöperatie bij de distributie te behandelen. Liever nog bij de distributie dan bij het verbruik. Hierin ga ik met Mr. D. accoord, want, naar wij zagen, ontleent deze coöperatie allereerst hare beteekenis aan haar invloed op de verdeeling en niet op een of andere modificatie die zij in het verbruik zou teweeg brengen. Doordat zij de verdeeling beïnvloedt wordt zij voor de welvaart van beteekenis.

Het grootste deel van dit hoofdstuk wordt ingenomen door een uiteenzetting van de oude strijdvraag: vrijhandel of protectie, waarbij de schrijver aan de laatste de zegepalm toekent. Het is onnoodig hem in al zijn beschouwingen te volgen, slechts enkele kantteekeningen vinden hier een plaats. De eerste betreft het argument der internationale arbeidsverdeeling. Geheel ga ik met den schrijver mee in zijn betoog dat wij de werkelijkheid, die nu eenmaal natiën kent, niet terwille van een bloedeloos cosmopolitisme mogen voorbijzien. Doch niet kan ik instemmen met de uitwerking, die hij in dezer voege geeft aan zijn bestrijding van voornoemd vrijhandelsargument: „Echter behoeven wij ons met al deze vragen niet te vermoeien, want de gansche rede-neering is zuivere theorie, de meest pure abstractie. Terecht heeft Mr. Treub in zijn vrijhandel en bescherming voor Nederland aan dezen bewijsgrond praktische waarde onzeggd. Neemt aan, dat het jaarlijksch inkomen van drie Staten onder de tegenwoordige verhoudingen achtereenvolgens 5, 4 en 3 milliarden bedraagt. Stelt dat

door wijziging der handelspolitiek, door algeheelen vrijhandel, het gemeenschappelijk inkomen met een milliard kan worden verhoogd, zoodat ¹⁾ de cijfers dan zijn: $4\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$, 4. Ieder voelt, dat een dergelijke politiek, hoe voordeelig ook voor den 2^{den} en 3^{den} Staat, nadeelig is voor den eersten en op diens tegenkating zal afstuiten". Ik heb er Mr. Treub eens op nageslagen, omdat uit het verband niet blijkt of het voorbeeld der 5, 4 en 3 milliarden, die bij vrijhandel worden $4\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ en 4 milliarden, van hem dan wel van Mr. D. afkomstig is. Mij bleek het laatste. Ik voel mij genoopt tegen het consecutieve „zoodat" te protesteeren als van meer politieke dan wel wetenschappelijke waardij. Het is toch geenszins een dwingende conclusie waartoe de onderstelling zou moeten leiden; veeleer behooren die $4\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ en 4 milliard evenzeer tot het onderstelde als de invoering van algeheelen vrijhandel zelf. Er had moeten staan in stede van „zoodat": „en dat". Immers men kan met evenveel recht de cijfers ook anders nemen en den zin aldus lezen: „Stelt dat door wijziging der handelspolitiek, door algeheelen vrijhandel het gemeenschappelijk inkomen met een milliard kan worden verhoogd, en dat de cijfers dan zijn: $5\frac{1}{4}$, $4\frac{1}{2}$ en $3\frac{1}{4}$, ieder voelt dat een dergelijke politiek, immers voordeelig voor alle drie de Staten, op geen tegenkating zal afstuiten".

Waarom deze wending minder juist zou zijn dan die van Schrijver, valt moeilijk in te zien. Wetenschappelijke waarde, steun aan eenig betoog, wordt in geen van beide gevonden.

Aan het verdoovingsargument, zooals dat door Mr. Pierson in zijn leerboek wordt omschreven, kan Mr. D. niet alle beteekenis ontzeggen. Dat het „bij onjuiste toepassing der bescherming" geldigheid erlangt, geeft Schrijver toe. Dit wordt met voorbeelden uit de mercantilistische praktijk van Frankrijk toegelicht, doch Schrijver ontkent, dat dit argument iets zou beteekenen, wanneer „de bescherming blijft binnen hare natuurlijke ²⁾ grenzen". Schrijver zegt in dit verband: „beschermende rechten, welke bedoelen leiding, steun, opvoeding te schenken aan hetgeen tijdelijk kwijnt of niet

¹⁾ Ik spatieer.

²⁾ Hoe kan men toch bescherming brengen in relatie tot hetgeen natuurlijk is?

tot openbaring vermag te komen maar op den duur fleuren kan, verlammen, rationeel toegepast, de veerkracht niet, maar stalen en sterken die". Zoo moet dan het beproefde opvoedingsargument, — het plechtanker van den vrijhandelaar Friedrich List, waar deze protectie als tijdelijken maatregel voorstaat — het verdoovingsargument ontzenuwen. Mij dunkt, de weerlegging gaat langs de te weerleggen thesis heen. Het verdoovingsargument betreft immers *bestaande* bedrijven, het opvoedingsargument betreft *op te kweeken* bedrijven. Maar dit nog daargelaten, bewijst de sympathie van Schrijver voor hetgeen, dank zij de bescherming, „op den duur fleuren kan” dat hij gansch geen gewicht hecht aan de vraag: of het niet beter is in plaats van voort te brengen wat überhaupt fleuren kan, voort te brengen wat het meest fleuren kan, waarin dus onze voorsprong op het buitenland vergeleken met de andere producties, die bij ons mogelijk zijn, het grootst is. Noode wordt in deze principieële uiteenzetting gemist een bespreking van het leerstuk der relatieve voorbrengingsmoeite als hoeksteen van den internationalen handel. Van het altijd nog voortreffelijk werkje van prof. Mr. A. Beaujon over „Handel en Handelspolitiek” wordt noch in den tekst, noch in de noten, gewaagd.

En nu het palladium der vrijhandelaren, het in- en uitvoerargument. Schrijver begint zijn weerlegging met een beroep op de statistiek. De statistiek loochent volgens hem de parallelliteit tusschen in- en uitvoer. De uitvoeren zouden geenszins de invoeren in hun daling volgen.

Het heet: „De cijfers van Duitschland met het reusachtig millioenen-overschot van den export maken dat nauw verband tusschen in- en uitvoer uitermate verdacht.”

Aan dezen betoogtrant kleeft het gebrek der inductie in het algemeen. Uit welke oorzaken komt die meerdere export voort, mag men vragen, en is het uitgesloten dat die oorzaken in hare werking door de vermindering der invoeren bij protectie zijn tegengewerkt, zoodat die uitvoeren bij gelijkgebleven invoeren nòg meer zouden hebben bedragen? Zoo komt men er niet, de onbetrouwbaarheid der uitvoerstatistiek nog daargelaten. Mr. D. begrijpt dit ook en vestigt „ter weerlegging van dit gravamen op drieërlei punt de aandacht”. Hij schildert als het doel van protectie niet

afneming van den totaal-invoer, maar alleen afneming ten aanzien van die bewerkte artikelen waarvoor rechten worden geheven. De oplevende nijverheid binnenslands zal de vraag naar invoer van grondstoffen en halffabrikaten verlevendigen. Komt dit al niet geheel in de plaats van den verminderden invoer, zoo heeft dit volgens Schrijver toch invloed. Mijs inziens kan dit toch alleen gelden voor het geval de beschermde nijverheid reeds vroeger op dien invoer was aangewezen. De redeneering faalt wanneer grondstoffen en halffabrikaten evenals voorheen uit het binnenland worden betrokken. Maar, aldus Mr. D.: „daarnaast werken nog andere factoren belemmerend op de daling van den invoer. Brengt toch protectie het gewenschte gevolg dan zal verhooging van koopkracht intreden en vermeerderde invoer van weeldeartikelen ¹⁾ uit het buitenland zijn waar te nemen.”

De weeldeartikelen — en zal er van verhoogden invoer sprake zijn zoo zullen zij wel niet of nauwelijks belast wezen, — komen dus in de plaats van tal van nuttiger zaken, die in de behoeften der lagere klassen konden voorzien. Dit is noch oeconomisch noch sociaal verdedigbaar.

En wat nu verder de weerlegging van het verband tusschen in- en uitvoer betreft, doet dienst het reeds door Mr. Treub gegeven voorbeeld der nieuwe Limburgsche kolenmijnen. Deze verminderen onzen invoer van steenkolen en toch, aldus Mr. Treub, zal niemand weigeren in die verandering een groote winst voor ons land te zien. Wat bewijst dit echter? Bij het gekozen voorbeeld is de natuur aan het woord, bij protectie de wetgeving; maar bovendien is het zeer wel mogelijk dat de keerzijde van die op zichzelf gelukkige omstandigheid aan den dag komt in teruggang van onzen uitvoer. Ook leidt die mindere invoer van steenkool niet tot prijsverhooging van dit artikel, integendeel er is een tendenz tot prijsverlaging, terwijl natuurlijk bij minderen invoer als gevolg van protectie een oorzaak tot prijsverhooging wordt geschapen. Dergelijke redeneering bewijst dus niets. Mr. D. is van andere opinie en gaat aldus voort: „Reeds op dien grond behoeft dan

¹⁾ Ik spatieer.

ook niet breed te worden uitgewerkt onze derde opmerking dat ten onrechte tusschen in- en uitvoer een automatisch verband wordt gelegd. De stelling berust op eene foutieve vereenzelviging van handelsbalans en betalingsbalans en op de gedachte, door Say op onjuiste wijze ontwikkeld, dat goederen geruild worden tegen goederen ¹⁾; veeleer staan vorderingen tegenover vorderingen. Alleen dan is het noodzakelijk dat de bloei van eene industrie de vernietiging van eene reeds bestaande met zich brengt, indien in een land alle kapitalen in binnenlandsche ondernemingen op productieve wijze belegd zijn en alle arbeidskracht in zoodanige bedrijven werkzaam is. Is dit echter niet het geval, dan behoeft allermint kapitaal en arbeid aan reeds gevestigde ondernemingen te worden onttrokken en het is onwaar dat eene industrie zich slechts op de puinhoopen van de andere kan verheffen." Er schuilt in deze redeneering al zeer weinig kracht, want al is toe te geven dat niet alle arbeidskracht werkzaam is gesteld noch alle kapitaal emplooi heeft gevonden, dan voegt toch de opmerking dat het heenleiden van de beschikbare kapitalen en arbeidskrachten naar de beschermde takken van bedrijf zeker niet nalaat invloed te oefenen op de bedrijven van export. Stilstand is ook in het oeconomische synoniem met achteruitgang. Voor hun instandhouding en verdere ontwikkeling zullen de export-bedrijven op de kapitaalmarkt en de arbeidsmarkt met een versterkte vraag van den kant der beschermde bedrijven hebben te rekenen. Doch dit daargelaten mag men vragen, welke bres Mr. D. geschoten heeft in het door hem bestookte leerstuk. De verwisseling van handelsbalans en betalingsbalans, die hij den aanvoerders van dit argument in de schoenen schuift, is al een zeer onverdiend verwijt. Mr. Pierson, om bij hem te blijven, zou het verschil, waarvoor de mercantilisten blind waren, niet kennen? De redeneering is eenvoudig deze: door protectie wordt de invoer belemmerd. Sloot te voren de betalingsbalans, zoo doet zij dit thans door vermindering van een harer debet-posten

¹⁾ Dit is minder juist. Say kent, en is daarin de eerste, het begrip van „service” als onstoffelijk oeconomisch goed. Daarmede was de ontwikkeling van handelsbalans tot betalingsbalans ingeleid.

niet meer. Het gevolg is, dat bij gelijk gebleven pretenties op het buitenland, waaronder de export een groote rol vervult, de aequatie tusschen wisselaanbod en wisselvraag is verstoord. De wisselkoers zal dalen tot het invoerpunt. Goud zal binnenstroomen, hoewel het ruilverkeer aan meer ruilmiddelen geen behoefte heeft. De prijzen zullen dus bij ons om redenen aan den kant van het ruilmiddel gelegen, stijgen over de geheele lijn. En daar in het buitenland natuurlijk die prijsstijging niet is ingetreden wordt onze uitvoer belemmerd, onze invoer geprikkeld. Wij zijn een duur land geworden en kunnen op de wereldmarkt minder sterk concurreeren dan voorheen. De vraag in hoever Mr. D. dit betoog heeft geschokt worde den lezer ter beantwoording overgelaten.

Hiermede zijn wij gekomen aan het einde van dit eerste deel van Diepenhorst's Theorie. De waardeleer heeft daarin, anders dan 'in de meeste systemen', nog geen plaats gevonden. Het „centrale vraagstuk" in de oeconomie wacht dus zijn behandeling in de tweede helft van het werk. Deze afwijking van wat gebruikelijk is had niet ontoegelicht mogen blijven. Een behandeling van het waardeverschijnsel behoort m. i. voorop te gaan. Moge het al bij de distributie een allesoverheerschende rol spelen, niet minder groot is zijn beteekenis bij de leer der voortbrenging. Ik behoef slechts uit de veelheid aan het begrip productiekosten te herinneren om dit duidelijk te maken. Ook meen ik, dat mr. D. de eerste zal zijn, om het te veroordeelen, wanneer bv. het arbeidsloon uitsluitend als waardeverschijnsel wordt ontleed. Reden te meer, om de waardeleer als zelfstandig gedeelte aan productie en distributie te doen voorafgaan.

Zal ik mijn beschouwingen hiermede eindigen en den lezer onder den indruk brengen, dat er weinig goeds te zeggen viel? Dit ware jegens den schrijver een groote onbillijkheid. Te loven valt het gemis aan alle dorheid, die zoo vaak en toch zoo geheel onnoodig de lectuur van wetenschappelijke werken tot het tegendeel van een genot kan maken. Schrijver heeft een levendigen en sappigen stijl. Niet altijd is hij hem meester, zoodat soms de grens van het triviale wel wordt genaderd (bv. op blz. 295). Maar

in het algemeen is het werk aangenaam te lezen, en weet de schrijver de aandacht vast te houden.

Ook, en dat is niet de minste lof, die de Voorlezingen verdienen, wordt aan den landbouw bij de bespreking van verschillende leerstukken en in de keus der voorbeelden een ruime plaats toegekend. Wie belang stelt in agrarische zaken bezien door een oeconomische bril, zal zeker in het werk van Mr. D. veel vinden van zijn gading. De schrijver van „Het Pachtcontract" en het oud-lid der Staatscommissie voor den Landbouw heeft den draad, waarlangs zijn gedachten zich zoo gaarne bewegen, zorgvuldig in de Voorlezingen ingeweven. Zoo kan men, ook bij velerlei verschil van standpunt en inzicht, een goeden oogst binnenhalen. Wanneer men zich er voor wacht, om op den breeden stroom van Schrijvers woord te worden medegesleept, doch zelf het roer van eigen scheepje vast omklemd houdt, dan zal zelfs louter winst de vrucht zijn der lectuur.

Mr. Dr. H. W. C. BORDEWIJK.
